

РАЗДЗЕЛ

II

ГЕАГРАФІЯ
НАСЕЛЬНІЦТВА СВЕТУ

ТЭМА 3 ГЕАГРАФІЯ ДЭМАГРАФІЧНЫХ ПРАЦЭСАЎ

§ 5. Дэмаграфічныя працэсы і іх геаграфія

Успомніце. Што такое дэмаграфія? Якія існуюць асноўныя сучасныя дэмаграфічныя тэндэнцыі рэгіёнаў свету? У чым заключаецца сутнасць дэмаграфічных праблем?

Для чаго мы гэта вывучаем? Чаму сёння неабходна ведаць асноўныя дэмаграфічныя тэндэнцыі? Якія праблемы выклікае рост колькасці насельніцтва? Падумайце, галіной дзейнасці якіх спецыялістаў з'яўляецца вывучэнне дэмаграфічных працэсаў. У якіх установах адукацыі і на якіх спецыяльнасцях можна атрымаць адукацыю, звязаную з вывучэннем дэмаграфічных працэсаў?

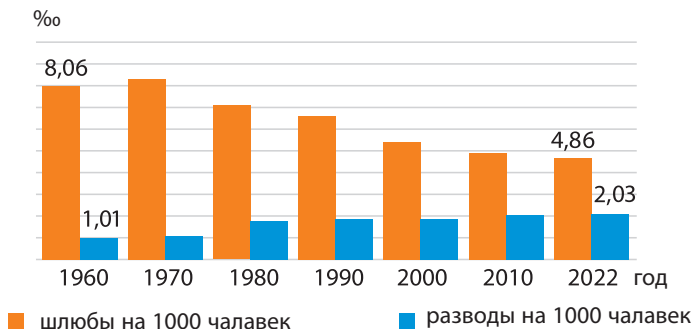
Дэмаграфічная сітуацыя. Геаграфія насельніцтва з'яўляецца асноўным напрамкам сацыяльна-эканамічнай геаграфіі. З аднаго боку, насельніцтва канкрэтнай тэрыторыі аказвае ўплыў на сацыяльна-эканамічнае развіццё, з другога — прыродныя ўмовы, рэсурсы, сацыяльна-эканамічны ўзровень развіцця, палітычная сітуацыя могуць вызначаць дэмаграфічныя працэсы.

У свеце ўсё ўзаемазвязанае. 1. Як па дэмаграфічных паказчыках вызначыць узровень сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны? 2. Уявіце сабе, што вы — адзін з кіраўнікоў рэгіёна. Прывядзіце прыклады, чаму вам неабходна ведаць асноўныя дэмаграфічныя тэндэнцыі ў вашым рэгіёне.

Геаграфія насельніцтва мае найбольш цесныя сувязі з дэмаграфіяй. З яе яна запазычвае паказчыкі і вывучае тэрытарыяльныя адрозненні працэсаў. Да *дэмаграфічных працэсаў* адносяць нараджальнасць, смяротнасць, натуральны рух насельніцтва, дынаміку колькасці, узнаўленне насельніцтва.

Клуб знаўцаў-эканомікагеографай. Некаторыя дэмографы адносяць да дэмаграфічных працэсаў колькасць шлюбаў і разводаў насельніцтва. У сучасным свеце назіраецца скарачэнне колькасці шлюбаў і рост колькасці разводаў (мал. 29). Больш за ўсё шлюбаў заключаюць у Таджыкістане і Егіпце.

Мал. 29. Дынаміка шлюбаў і разводаў у свеце, ‰

Калі мы хочам атрымаць комплексную характарыстыку дэмаграфічных працэсаў канкрэтнай тэрыторыі, мы павінны прааналізаваць яе дэмаграфічную сітуацыю.

Дэмаграфічная сітуацыя — гэта стан дэмаграфічных працэсаў і палаўзроставай структуры насельніцтва на канкрэтнай тэрыторыі (краіна, рэгіён, населены пункт) у пэўны час.

Дэмаграфічную сітуацыю ў любым рэгіёне вызначаюць два асноўныя працэсы — нараджальнасць і смяротнасць насельніцтва.

У свеце ўсё ўзаемзвязанае. Выкарыстоўваючы матэрыялы вучэбнага дапаможніка для 8 класа, растлумачце, якія фактары аказваюць уплыў на рост колькасці насельніцтва ў краінах Афрыкі і Азіі. Чаму ў Еўропе колькасць насельніцтва скарачаецца?

Геаграфія нараджальнасці і смяротнасці насельніцтва свету. *Нараджальнасць* уплывае на рост колькасці насельніцтва і змяняе ўзроставую структуру насельніцтва. У сваю чаргу на яе аказваюць уплыў многія фактары (мал. 30). Асноўным выступае здароўе жанчыны і мужчыны.

Фактары нараджальнасці насельніцтва

- здароўе жанчыны і мужчыны
- узровень сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны
- дэмаграфічны
- палітычны
- сацыяльна-культурны
- экалагічны
- тып рассялення і інш.

Мал. 30. Асноўныя фактары нараджальнасці насельніцтва

Клуб знаўцаў-эканомікагеографай. Яшчэ ў Старажытным Рыме было адзначана, што ў заможных сем'ях дзяцей нараджаецца менш, чым у бедных. На нараджальнасць таксама ўплывае змена значэння дзіцяці ў сям'і; становішча жанчыны ў грамадстве, яе адукацыя і даход; дэмаграфічныя традыцыі; тып рассялення; рэлігія; палітычнае становішча, дэмаграфічная палітыка і інш.

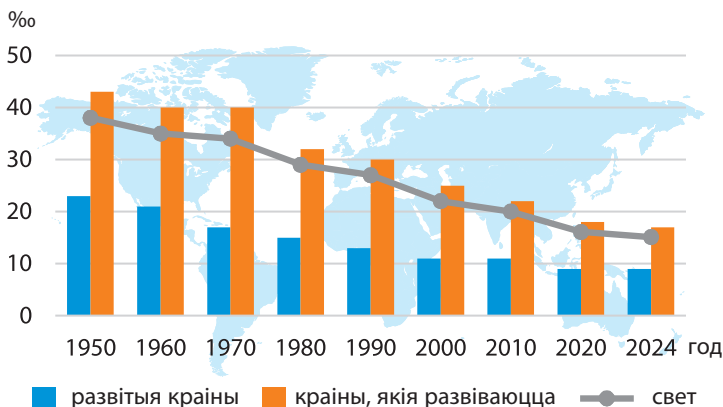
Для вывучэння нараджальнасці, параўнання і ўстанаўлення адрозненняў паміж краінамі выкарыстоўваюць агульны каэфіцыент нараджальнасці. Ён разлічваецца як адносіны абсалютнай колькасці нараджэнняў за год да сярэднегадавой колькасці насельніцтва ў разліку на 1000 чалавек. Вымяраецца ў праміле (‰).

У свеце цікавага. Цікавыя факты пра «хуткасць» нараджэнняў у свеце. Па даных АДДЗЕЛА народанасельніцтва ААН за 2023 г., абсалютная колькасць нараджэнняў складае: у год — 132,1 млн чал., у месяц — 11 млн чал., у дзень — 362 тыс. чал., у гадзіну — 15 тыс. чал., у хвіліну — 252 чал., у секунду — 4,2 чал.

Для дынамікі нараджальнасці насельніцтва свету характэрнае зніжэнне. Па даных за 2024 г., агульны каэфіцыент нараджальнасці насельніцтва свету складае 16 ‰.

Геаграфія нараджальнасці насельніцтва ў свеце адрозніваецца паміж рэгіёнамі і групамі краін па ўзроўні сацыяльна-эканамічнага развіцця. У 2023 г. Еўропа з'яўлялася рэгіёнам свету з самай нізкай нараджальнасцю (9 ‰). Далей ідуць Паўночная Амерыка (11 ‰), Азія і Паўднёвая Амерыка (па 14 ‰), Аўстралія і Акіянія (па 15 ‰). Рэгіёнам з самай высокай нараджальнасцю ў свеце (32 ‰) з'яўляецца Афрыка. У развітых краінах нараджальнасць ніжэйшая за сусветны ўзровень і складае 9 ‰. Гэта тлумачыцца, перш за ўсё, больш высокім узроўнем сацыяльна-эканамічнага развіцця, становішчам жанчыны ў грамадстве, больш высокім узроўнем яе адукацыі, даходаў і інш. У краінах, якія развіваюцца, нараджальнасць насельніцтва перавышае сусветнае значэнне і складае 18 ‰ (мал. 31).

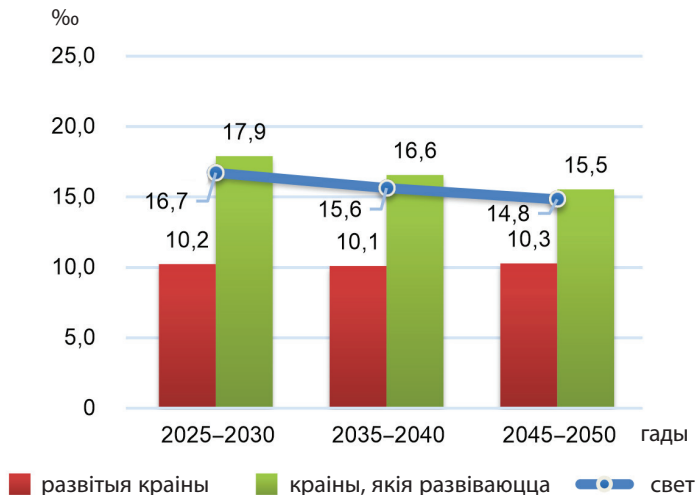
Мал. 31. Дынаміка нараджальнасці насельніцтва свету, ‰

Максімальныя значэнні нараджальнасці характэрныя для краін, якія развіваюцца (пераважна Афрыкі), мінімальныя — для развітых (з перавагай краін Еўропы). У 2024 г. максімум нараджальнасці насельніцтва адзначаўся ў **ЦАР** — 44 ‰, мінімум — у **Рэспубліцы Карэя** — 5 ‰, **Італіі**, **Кітаі**, **Украіне**, **Японіі** — 6 ‰.

Свет і Беларусь. Нараджальнасць насельніцтва Беларусі складае 9 ‰. Падобныя паказчыкі нараджальнасці характэрныя, напрыклад, для Аўстрыі, Балгарыі, Швецыі. Дзяржаўная дэмаграфічная палітыка ў нашай краіне ўключае вялікі комплекс мер па падтрымцы сем'яў, перш за ўсё шматдзетных, па ўмацаванні інстытута сям'і, каб не дапусціць пагаршэння параметраў узаўлення насельніцтва і забяспечыць дэмаграфічную бяспеку. Якія святочныя даты ў Беларусі спрыяюць узмацненню сямейных каштоўнасцей?

Па прагнозах ААН, у свеце будзе адбывацца далейшае зніжэнне нараджальнасці. Да 2050 г. агульны каэфіцыент нараджальнасці складзе 14,8 ‰. Гэта скарачэнне ў асноўным будзе адбывацца за кошт дзяржаў, якія развіваюцца (мал. 31-1). У развітых краінах будзе назірацца стабілізацыя нараджальнасці на нізкім узроўні, які не будзе перавышаць 11 ‰.

Мал. 31-1. Прагноз нараджальнасці насельніцтва свету, ‰

Смяротнасць насельніцтва з'яўляецца другім найважнейшым дэмаграфічным працэсам, які залежыць ад вялікай колькасці фактараў (мал. 32). Да асноўных адносяцца: прыродна-кліматычны, генетычны, дэмаграфічны, сацыяльна-эканамічны (узровень

дабрабыту, род заняткаў, жыллёвыя ўмовы, санітарыя, доступ да чыстай вады і інш.), культурны, палітычны, экалагічны, характар рассялення і інш. У другой палове XX ст. прычынай павелічэння смяротнасці стаў СНІД, у XXI ст. — пандэмія COVID-19, якія ўяўлялі сур'ёзную пагрозу.

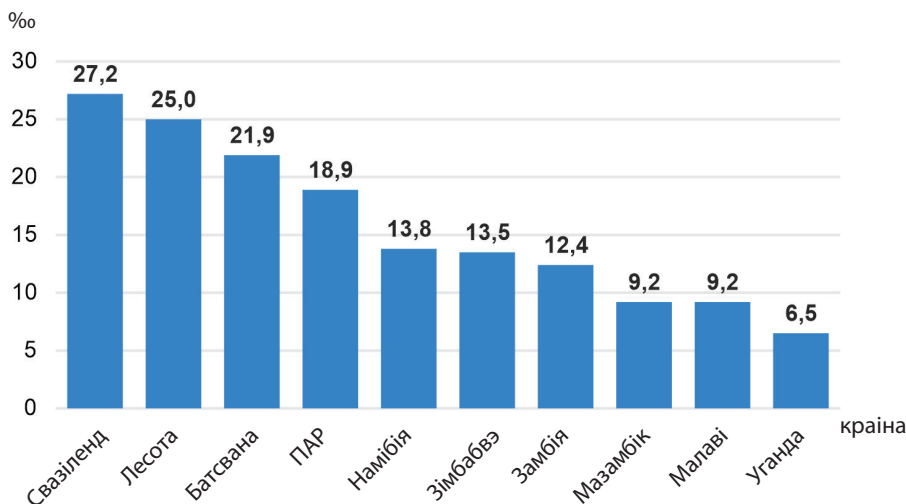
СНІД (сіндром набытага імуннага дэфіцыту) з'яўляецца пандэміяй XXI ст. і адной з найважнейшых прычын смяротнасці ў свеце. Эпідэміёлагі сыходзяцца ў меркаванні, што вірус імунадэфіцыту чалавека бярэ свой пачатак у Цэнтральнай Афрыцы.

Каля 70 % ВІЧ-інфіцыраваных жывуць у краінах Афрыкі, якія размешчаныя на поўдзень ад Сахары. Гэты рэгіён займае першае месца па ўзроўні смяротнасці ад СНІДу. Другое месца ў свеце па колькасці памерлых ад СНІДу займае Азіяцка-Ціхаакіяцкі рэгіён, трэцяе (з прыкладна роўнымі паказчыкамі) — Лацінская Амерыка і Цэнтральная Азія. Найменшай колькасцю памерлых ад СНІДу характарызуюцца краіны Блізкага Усходу, Заходня і Цэнтральная Еўропа, Паўночная Амерыка. Найбольшая доля ВІЧ-інфіцыраваных ад колькасці дарослага насельніцтва (15–49 гадоў), якая перавышае 20 %, сканцэнтраваная ў Свазілендзе, Лесота і Батсване (мал. 32-1).

Фактары смяротнасці насельніцтва

- прыродна-кліматычны
- генетычны
- дэмаграфічны
- сацыяльна-эканамічны (узровень добрабыту, род заняткаў і інш.)
- культурны
- палітычны
- экалагічны і інш.

Мал. 32. Асноўныя фактары смяротнасці насельніцтва

Мал. 32-1. Доля насельніцтва з ВІЧ/СНІД ад колькасці насельніцтва ва ўзросце 15–49 гадоў, 2022 г., %

Для вывучэння смяротнасці насельніцтва асноўным паказчыкам выступае агульны каэфіцыент смяротнасці — адносіны абсалютнай колькасці памерлых за год да сярэднегадавой колькасці насельніцтва; вымяраецца ў праміле (‰).

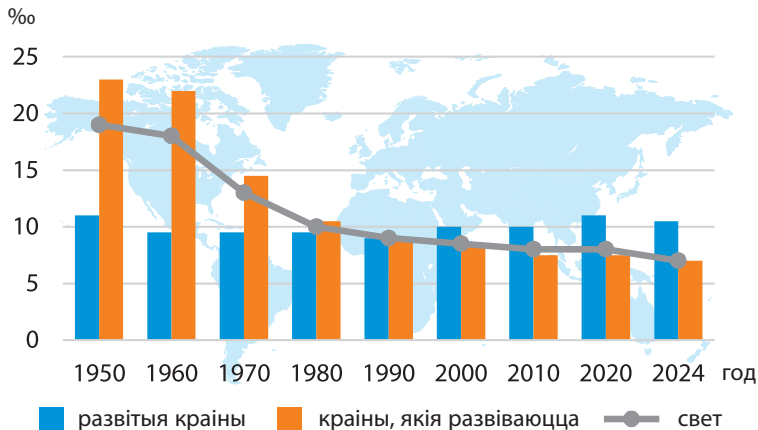

У свеце цікавага. Па даных Аддзела народанасельніцтва ААН за 2023 г., абсалютная колькасць смерцяў у свеце склала: у год — 61,7 млн чал., у месяц — 5,1 млн чал., у дзень — 173 тыс. чал., у гадзіну — 7 тыс. чал., у хвіліну — 120 чал., у секунду — 2 чал.

Геаграфія смяротнасці насельніцтва ў свеце, у параўнанні з нараджальнасцю, не мае значных рэгіянальных адрозненняў. Гэта тлумачыцца тым, што поспехі арганізацый па ахове здароўя сталі насіць глабальны характар. У 2023 г. самая нізкая смяротнасць адзначалася ў Азіі і Аўстраліі з Акіяніяй (па 7 ‰). Рэгіёнам з самай высокай смяротнасцю ў свеце зараз выступае Еўропа (12 ‰). У Паўночнай Амерыцы смяротнасць складае 9 ‰. У Паўднёвай Амерыцы і Афрыцы — па 8 ‰.

Для дынамікі смяротнасці насельніцтва, як і для нараджальнасці, характэрнае зніжэнне з другой паловы ХХ ст. Гэта абумоўлена паляпшэннем санітарных умоў (ліквідацыя прычын распаўсюджвання хвароб; кантроль за якасцю ежы, вады, паветра і інш.); развіццём аховы здароўя (адкрыццё антыбіётыкаў, масавая вакцынацыя); паляпшэннем умоў жыцця.

Агульны каэфіцыент смяротнасці насельніцтва свету, па даных за 2024 г., склаў 8 ‰ (мал. 33). Пры гэтым у развітых краінах смяротнасць вышэйшая (11 ‰), чым смяротнасць у краінах, якія развіваюцца (7 ‰). Гэта тлумачыцца павелічэннем колькасці насельніцтва ў старэйшых узростах — дэмаграфічным старэннем.

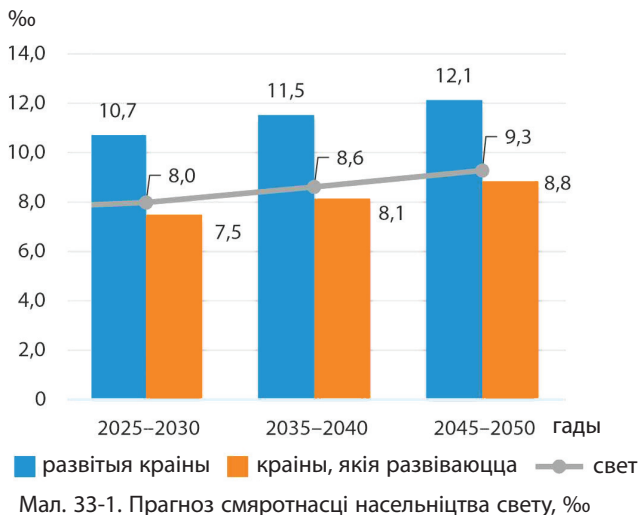
Мал. 33. Дынаміка смяротнасці насельніцтва свету, ‰

Максімальныя значэнні смяротнасці насельніцтва характэрныя як для краін, якія развіваюцца, з перавагай краін Афрыкі, так і для краін Еўропы. Мінімальныя — для краін Паўднёва-Заходняй Азіі, якія развіваюцца. У 2024 г. максімум смяротнасці быў у **Балгарыі** — 16 ‰, мінімум — у **Катары, ААЭ** — 1 ‰.

П₅

Па даных ААН, з 2020 г. у выніку дэмаграфічнага старэння ў свеце пачаў адбывацца рост смяротнасці насельніцтва. Па прагнозах, да 2050 г. агульны каэфіцыент смяротнасці складзе 9,3 ‰. Гэта павелічэнне будзе характэрнае як для развітых краін, так і для краін, якія развіваюцца (мал. 33-1). Аднак смяротнасць у развітых краінах будзе значна вышэйшай за сярэднесусветны ўзровень і перавысіць 12 ‰.

У свеце ўсё ўзаемзвязанае. Пры дапамозе матэрыялаў вучэбнага дапаможніка для 8 класа ўспомніце спецыялізацыю краін у сусветным падзеле працы і растлумачце, якія фактары могуць аказваць уплыў на нізкую смяротнасць насельніцтва ў краінах Паўднёва-Заходняй Азіі.

Свет і Беларусь. У Рэспубліцы Беларусь рэалізаваная Дзяржаўная праграма «Здароўе народа і дэмаграфічная бяспека» на 2021–2025 гг. Дзякуючы гэтаму адзначаецца зніжэнне смяротнасці ад знешніх прычын і рост чаканай працягласці жыцця. Сярэдняя працягласць жыцця насельніцтва ў 2024 г. — 74,7 года (для мужчын — 69,3 года, для жанчын — 79,8 года). Найбольш высокімі паказчыкамі працягласці жыцця насельніцтва характарызуецца сталіца — г. Мінск. Як вы можаце гэта растлумачыць?

П₆

Пры скарачэнні смяротнасці насельніцтва ў свеце адбываецца павелічэнне працягласці жыцця. Калі ў 1950-я гг. яна складала 47,7 года, то ў XXI ст. — 73 гады. Рост працягласці жыцця характэрны як для развітых краін, так і для краін, якія развіваюцца. Разрыў паміж імі скарачаецца і складае 10 гадоў. Працягласць жыцця насельніцтва ў развітых краінах роўная 80 гадам, а ў краінах, якія развіваюцца, — 70 гадам.

У мужчын і жанчын працягласць жыцця адрозніваецца. Як правіла, працягласць жыцця ў жанчын вышэйшая, чым у мужчын. Гэтая заканамернасць праяўляецца ва ўсіх рэгіёнах свету. Таму пры аналізе сучаснай геаграфіі працягласці жыцця важна ўлічваць два

паказчыкі: сярэдняю працягласць жыцця мужчын і сярэдняю працягласць жыцця жанчын. Мужчыны ў свеце ў цяперашні час жывуць у сярэднім 70 гадоў, жанчыны — 74 гады.

Даўжэй за ўсіх у свеце жывуць: мужчыны ў Швейцарыі і Італіі (да 81 года); жанчыны ў Японіі (да 87 гадоў). Менш за ўсіх у свеце жывуць: мужчыны ў Лесота (да 51 года); жанчыны ў ЦАР (да 55 гадоў) (мал. 33-2, 33-3).

Шкала сярэдняй працягласці жыцця мужчын, гадоў	Рэгіёны				
	Азія	Амерыка	Афрыка	Еўропа	Аўстралія і Акіянія
Нізкая (менш за 60)	—	—	Бенін, Гамбія, Замбія, Лесота	—	—
Сярэдняя (60–75)	Аман, Бангладэш, Туркменістан	ЗША, Балівія, Гаяна	Туніс, Сенегал, Марока	Латвія, Расія, Балгарыя, Беларусь	Фіджы, Вануату, Тонга
Высокая (больш за 75)	Кітай, Рэспубліка Карэя, Бахрэйн	Канада, Уругвай Эквадор	Алжыр	Швейцарыя, Швецыя, Нарвегія, Італія	Аўстралія, Новая Зеландыя

Мал. 33-2. Геаграфія сярэдняй працягласці жыцця мужчын па рэгіёнах свету (прыклады краін), 2023 г.

Шкала сярэдняй працягласці жыцця жанчын, гадоў	Рэгіёны				
	Азія	Амерыка	Афрыка	Еўропа	Аўстралія і Акіянія
Нізкая (менш за 60)	—	—	Самалі, Чад, ЦАР	—	—
Сярэдняя (60–75)	Індыя, Пакістан, Непал	Гватэмала, Гандурас, Ямайка	Камерун, Бурундзі, Сенегал	Украіна	Тонга, Самоа
Высокая (75–80)	Аман, Казахстан, Узбекістан	ЗША, Перу, Мексіка	Алжыр, Марока, Туніс	Венгрыя, Румынія, Беларусь	Вануату, Гуам
Вельмі высокая (больш за 80)	Кітай, Рэспубліка Карэя, Японія	Канада, Чылі, Уругвай	—	Францыя, Швейцарыя, Норвегія	Аўстралія, Новая Зеландыя

Мал. 33-3. Геаграфія сярэдняй працягласці жыцця жанчын па рэгіёнах свету (прыклады краін), 2023 г.

Натуральны рух і ўзнаўленне насельніцтва ў свеце і рэгіёнах. Нараджальнасць і смяротнасць з'яўляюцца асноўнымі працэсамі натуральнага руху насельніцтва.

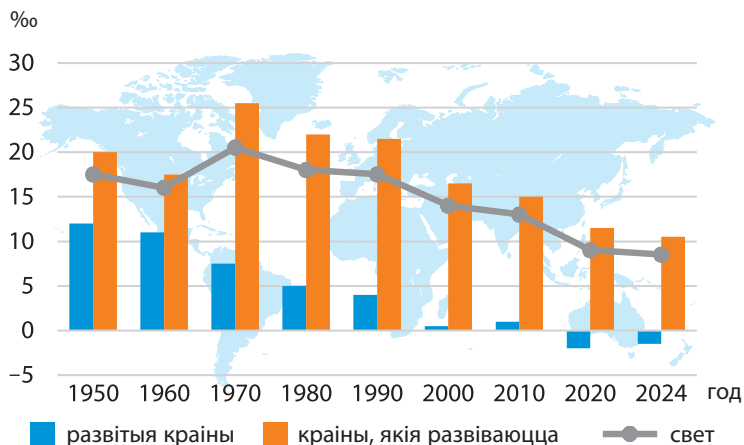

Натуральны рух насельніцтва — сукупнасць нараджэнняў і смерцяў, якія змяняюць колькасць насельніцтва натуральным шляхам.

Асноўны паказчык пры вывучэнні натуральнага руху насельніцтва — натуральны прырост або змяншэнне.

Натуральны прырост — гэта рознасць паміж колькасцю народжаных і памерлых за пэўны прамежак часу. Адмоўнае значэнне гэтага паказчыка будзе называцца натуральным змяншэннем. Гэтыя два паказчыкі можна разлічыць у абсалютным або ў адносным выразе — у разліку на 1000 чал., у праміле.

У свеце назіраецца натуральны прырост насельніцтва, аднак ён скарачаецца (мал. 34). У 2024 г. агульны каэфіцыент натуральнага прыросту склаў 8 ‰. Паміж развітымі краінамі і краінамі, якія развіваюцца, існуюць вялікія адрозненні — (–2) і 11 ‰ адпаведна.

Мал. 34. Дынаміка натуральнага руху насельніцтва свету, ‰

Афрыка з'яўляецца рэгіёнам, дзе назіраецца самы высокі натуральны прырост — 24 ‰. У Азіі па прычыне вялікіх адрозненняў паміж краінамі ва ўзроўні эканамічнага развіцця натуральны прырост складае 7 ‰. Паміж краінамі Паўночнай і Паўднёвай Амерыкі адрозненні невялікія — 2 і 7 ‰ адпаведна. У Еўропе смяротнасць перавышае нараджальнасць, у выніку чаго адбываецца натуральнае змяншэнне насельніцтва — 2 ‰. Максімальныя значэнні натуральнага прыросту насельніцтва ў свеце ў 2024 г. былі характэрныя для **ДР Конга, Нігера**

і **Самалі** — па 33 ‰. Максімальнае натуральнае змяншэнне характэрнае для **Літвы** і **Украіны** (8 ‰).

Дэмаграфічныя працэсы з’яўляюцца асновай узнаўлення насельніцтва і ўплываюць на яго характар.

Узнаўленне насельніцтва — бесперапыннае аднаўленне і змена людскіх пакаленняў, якія забяспечваюцца працэсамі нараджальнасці, смяротнасці і натуральнага прыросту.

У сучасным свеце атрымалі распаўсюджанне тры тыпы ўзнаўлення насельніцтва: пашыраны, просты і звужаны, асноўныя характарыстыкі якіх паказаныя на мал. 35. Для ўсіх дзяржаў Афрыкі, большасці краін Паўднёвай Амерыкі і Азіі характэрны пашыраны тып узнаўлення. Просты тып прадстаўлены ў асобных дзяржавах Еўропы (напрыклад, Францыя, Ісландыя, Ірландыя, Швецыя), Паўночнай Амерыкі (напрыклад, ЗША, Канада), Азіі (напрыклад, Кітай), Аўстраліі. У большасці краін Еўропы і Японіі сфарміраваўся звужаны тып.

Пашыраны тып	Просты тып	Звужаны тып
<ul style="list-style-type: none"> • пакаленне дзяцей колькаска большае за пакаленне бацькоў • нараджальнасць значна перавышае смяротнасць • адбываецца натуральны прырост насельніцтва • доля асоб 0–14 гадоў большая за долю асоб 65+ гадоў • колькасць насельніцтва штогод павялічваецца 	<ul style="list-style-type: none"> • пакаленне дзяцей колькаска на роўнае пакаленню бацькоў • адбываецца простая замена пакаленняў • нараджальнасць зніжаецца да такога ўзроўню, што толькі крыху перавышае смяротнасць • доля асоб 0–14 гадоў практычна роўная долі асоб 65+ гадоў або крыху яе перавышае • колькасць насельніцтва штогод павялічваецца мінімальна або не змяняецца 	<ul style="list-style-type: none"> • пакаленне дзяцей колькаска меншае за пакаленне бацькоў • смяротнасць перавышае нараджальнасць • адбываецца натуральнае змяншэнне насельніцтва • ва ўзроставай структуры доля асоб 65+ гадоў перавышае долю 0–14 гадоў, адбываецца старэнне • колькасць насельніцтва штогод скарачаецца

Мал. 35. Асноўныя характарыстыкі тыпаў узнаўлення насельніцтва

Шэраг вучоных вылучае наступныя гістарычныя тыпы ўзнаўлення ва ўзаемасувязі з гістарычнымі фармацыямі.

1. *Першабытны*, які ў сваю чаргу падзелены на два падтыпы. Першы характарызуецца вельмі нязначным і нерэгулярным прыростам насельніцтва на аснове групавой формы шлюбу, сярэдняга ўзроўню нараджальнасці, высокай смяротнасці. Для другога падтыпу характэрная першая форма сям’і (парная) і адносна высокі прырост

насельніцтва як вынік некаторага павышэння нараджальнасці і зніжэння смяротнасці.

2. *Рабавладальніцкі*, які характарызуецца сярэднім прыростам насельніцтва, узнікненнем маладзетнасці, станаўленнем манагамнай сям'і.

3. *Феадальны*, які характарызуецца высокім прыростам насельніцтва, манагамнай формай шлюбу і патрыярхальнай сям'ёй, высокай смяротнасцю, асабліва дзіцячай.

4. *Капіталістычны* (па часе ўзнікнення, *сучасны* — па асноўных характарыстыках), якому ўласцівы «еўрапейскі тып шлюбнасці», зніжэнне ўзросту ўступлення ў шлюб, нізкі прырост насельніцтва пры нізкай смяротнасці і нараджальнасці.

1. Пакажыце на карце краіны з натуральным прыростам насельніцтва і натуральным змяншэннем насельніцтва; прыклады краін з пашыраным тыпам узнаўлення насельніцтва, звужаным тыпам узнаўлення насельніцтва, простым тыпам узнаўлення насельніцтва.

2. Пакажыце на карце краіны з максімальнай доляй насельніцтва ва ўзросце 0–14 гадоў; краіну з мінімальнай доляй насельніцтва ва ўзросце 0–14 гадоў; краіну з максімальнай доляй насельніцтва ва ўзросце 60+ гадоў; краіну з мінімальнай доляй насельніцтва ва ўзросце 60+ гадоў.

Паравважаем. 1. Як вы разумееце фразу «Кола сацыяльна-эканамічных праблем пачынаецца з дэмаграфіі і заканчваецца дэмаграфіяй»? Адказ патлумачце. 2. Як пандэмія ўплывае на дэмаграфічныя працэсы? 3. Ці маюць рацыю тыя дэмографы, якія лічаць, што XXI ст. стане стагоддзем старэння насельніцтва?

Падвядзём вынікі. Геаграфія насельніцтва з'яўляецца адным з асноўных напрамкаў сацыяльна-эканамічнай географіі. Да дэмаграфічных працэсаў адносяць ..., ..., ..., дынаміку колькасці і ўзнаўленне насельніцтва. У сучасным свеце нараджальнасць выступае асноўным фактарам, які ўплывае на Еўропа з'яўляецца рэгіёнам свету з самай ... нараджальнасцю, Афрыка — з самай Паміж рэгіёнамі свету значных адрозненняў у смяротнасці насельніцтва няма. Натуральны рух насельніцтва ў свеце характарызуецца У сучасным свеце атрымалі распаўсюджанне тры тыпы ўзнаўлення насельніцтва: ..., ... і

Праверым свае веды. Якія асноўныя тэндэнцыі сучасных дэмаграфічных працэсаў існуюць? 2. Назавіце асаблівасці географіі дэмаграфічных працэсаў.

Праверым свае веды. Якія гістарычныя тыпы ўзнаўлення насельніцтва існуюць?

Ад простага да складанага. 1. Чаму перапіс насельніцтва ў краіне з'яўляецца базай для бягучых і перспектывных мерапрыемстваў дэмаграфічнай палітыкі? Абгрунтуйце фразу «Перапіс насельніцтва — усенародная справа». Чаму гэтаму працэсу надаецца такое важнае значэнне? 2. Чаму адна са справаздач ААН мае назву «Наш дэмаграфічна падзелены свет»?

Ад тэорыі да практыкі. 1. У большасці краін Еўропы нізкая нараджальнасць. Прапануйце меры дэмаграфічнай палітыкі, якія дапамогуць яе павялічыць. 2. Распрацуйце праекты па вырашэнні дэмаграфічных праблем у краінах з пашыраным і звужаным тыпам узнаўлення насельніцтва.

Ад тэорыі да практыкі. 1. З дапамогай карт атласа абярыце тры развітыя і тры краіны, якія развіваюцца. Вызначце характар натуральнага руху насельніцтва ў гэтых краінах. Назавіце асноўныя прычыны адрозненняў. 2. Паўдзельнічайце ў інтэрактыўных занятках з элементамі групавой працы «Тыпы ўзнаўлення насельніцтва па краінах свету». Распрацуйце рэкамендацыі для кожнага тыпу краін па паляпшэнні дэмаграфічнай сітуацыі.

П₉

§ 6. Полаўзроставая структура насельніцтва свету

Успомніце. Каго на Зямлі больш: жанчын ці мужчын? Чаму? У каго большая працягласць жыцця: у жанчын ці мужчын? Якія адрозненні па краінах у структуры паводле полу вы можаце назваць?

Для чаго мы гэта вывучаем? Як уплывае полаўзроставая структура насельніцтва на эканоміку краіны? Якія праблемы выклікае старэнне насельніцтва? Як па полаўзроставых пірамідах можна спрагназаваць колькасць эканамічна актыўнага насельніцтва ў будучыні? Якая асноўная задача, на ваш погляд, ускладзеная на спецыялістаў у галіне дэмаграфіі?

Полаўзроставая структура насельніцтва свету, паказчыкі, тыпы. Адною з важных дэмаграфічных і эканамічных характарыстык краіны з'яўляецца размеркаванне насельніцтва паводле ўзросту і полу. Звесткі пра полаўзроставую структуру насельніцтва дазваляюць атрымаць даныя пра колькасць працоўных рэсурсаў або колькасць насельніцтва, якое знаходзіцца на ўтрыманні дзяржавы, — пенсіянераў, дзяцей. Ад суадносін колькасці мужчын і жанчын залежыць структура занятасці насельніцтва па відах эканамічнай дзейнасці і гаспадарчых спецыялізацыяў краіны. Колькасць жанчын рэпрадуктыўнага ўзросту можа паўплываць на колькасць нараджэнняў і колькасць насельніцтва ў будучыні.

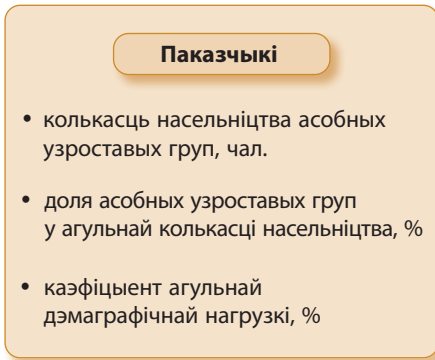
Полаўзроставая структура насельніцтва — гэта размеркаванне насельніцтва канкрэтнай тэрыторыі паводле ўзроставых груп і полу ў адпаведнасці са значэннямі гэтых дэмаграфічных прыкмет.

Ва ўзроставай структуры насельніцтва размяркоўваецца, як правіла, па аднагодовах або пяцігадовых узроставых групам. Часам выкарыстоўваюць узбуйненае размеркаванне на тры асноўныя групы: 0–14 гадоў, 15–59 (60) гадоў, 60 (65)+ гадоў.

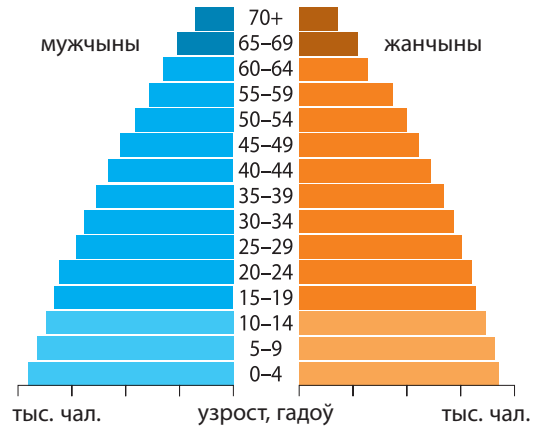
Узроставая структура насельніцтва складаецца пад уплывам асаблівасцей узнаўлення насельніцтва, таму яе вызначае ўзровень нараджальнасці і смяротнасці.

На ўзроставую структуру насельніцтва асобных тэрыторый уплывае таксама міграцыя, паколькі ў некаторых узростах людзі мяняюць месца жыхарства часцей, чым у іншых. Найбольш моцна ўплываюць на ўзроставую структуру насельніцтва войны: не толькі непасрэдня ваенныя страты, але і скарачэнне нараджальнасці, павелічэнне смяротнасці грамадзянскага насельніцтва і рост міграцыі.

Для вывучэння ўзроставай структуры насельніцтва выкарыстоўваюць шэраг паказчыкаў (мал. 36). Для нагляднага і сумеснага прадстаўлення ўзроставай і палавой структур насельніцтва выкарыстоўваюць графічную выяву — *полаўзроставую піраміду* (мал. 37).

Мал. 36. Асноўныя паказчыкі для вывучэння ўзроставай структуры насельніцтва

Мал. 37. Полаўзроставая піраміда

Клуб знаўцаў-эканомікагеографай. Полаўзроставая піраміда — гэта двухбаковая дыяграма размеркавання насельніцтва паводле полу і ўзросту. Колькасць людзей пэўнага ўзросту і полу або іх доля ў насельніцтве адлюстроўваецца гарызантальнай паласой пэўнай даўжыні. З аднаго боку графіка адлюстроўваецца жаночае насельніцтва, з другога — мужчынскае. Палосы размяшчаюцца адна над адной у парадку павелічэння ўзросту, звычайна ад 0 да 100 гадоў. Вертыкальная вось дыяграмы ўяўляе сабой шкалу ўзросту, паказаную ў адна- або пяцігадовых інтэрвалах. Паколькі колькасць людзей у старэйшых узростах, як правіла, меншая, выява атрымала назву піраміды.

Каэфіцыент дэмаграфічнай нагрузкі разлічваецца як адносіны сумы колькасці працаздольнага (ва ўзросце 0–14 гадоў) і пасляпрацаздольнага (у залежнасці ад узросту выхаду на пенсію ў краіне) насельніцтва да колькасці працаздольнага насельніцтва; вымяраецца ў працэнтах.

У залежнасці ад суадносін долі насельніцтва ва ўзросце 0–14 гадоў і 60+ гадоў вылучаюць тры тыпы ўзроставай структуры насельніцтва.

1. *Прагрэсіўны* — з вялікай доляй дзяцей у агульнай колькасці насельніцтва, якая пераважае над доляй насельніцтва ва ўзросце 60+ гадоў, і высокім натуральным

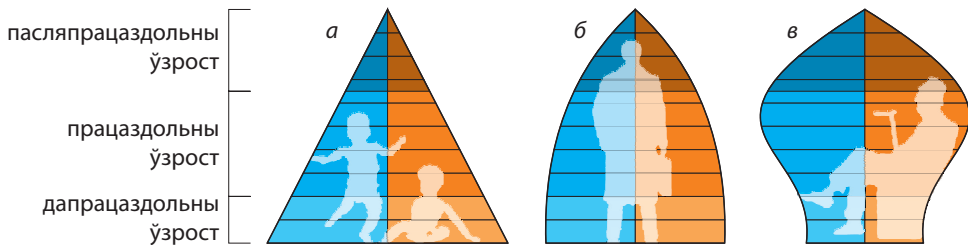

прыростам. Гэты тып адпавядае пашыранаму тыпу ўзнаўлення насельніцтва і прадстаўлены пераважна ў краінах, якія развіваюцца (напрыклад, *Малаві, Тайланд, Парагвай*).

2. *Стацыянарны* — з амаль ураўнаважанай доляй насельніцтва ва ўзросце да 15 гадоў і 60+ гадоў, невысокім натуральным прыростам або яго адсутнасцю. Гэты тып адпавядае простаму тыпу ўзнаўлення насельніцтва і прадстаўлены ў шэрагу краін, якія развіваюцца, і развітых краінах з вялікім міграцыйным прыростам (напрыклад, *Арменія, Турцыя, Чылі*).

3. *Рэгрэсіўны* — з параўнальна вялікай доляй насельніцтва ва ўзросце 60+ гадоў (больш за 12 %) і натуральным змяншэннем насельніцтва. Гэты тып адпавядае звужанаму тыпу ўзнаўлення насельніцтва і пераважае ў развітых краінах (напрыклад, *Грэцыя, Японія, Германія*).

Кожнаму тыпу ўзроставай структуры насельніцтва адпавядае свой тып полаўзроставай піраміды. Прагрэсіўнаму тыпу структуры адпавядае піраміда ў форме правільнага трохвугольніка, стацыянарнаму — у форме звона, рэгрэсіўнаму — у форме урны (мал. 38, 38-1–38-4).

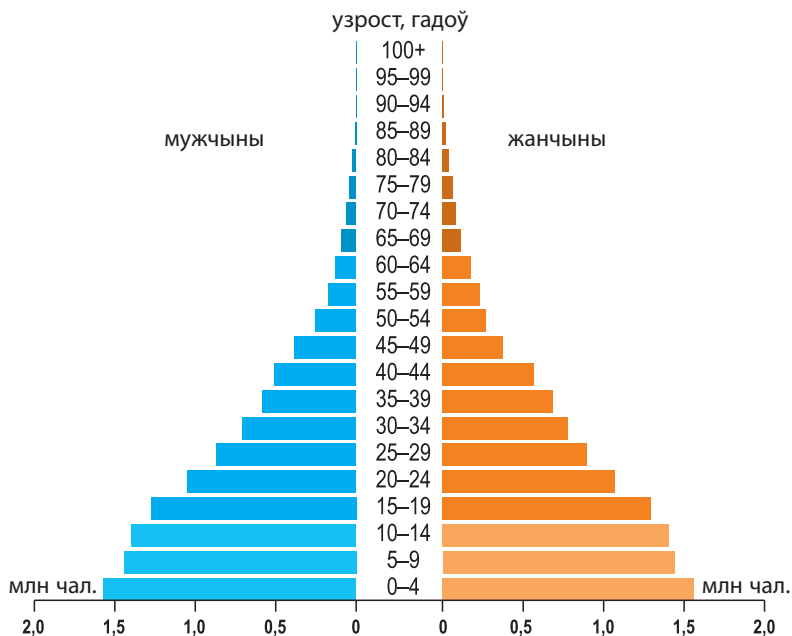

Мал. 38. Віды полаўзроставак пірамід:

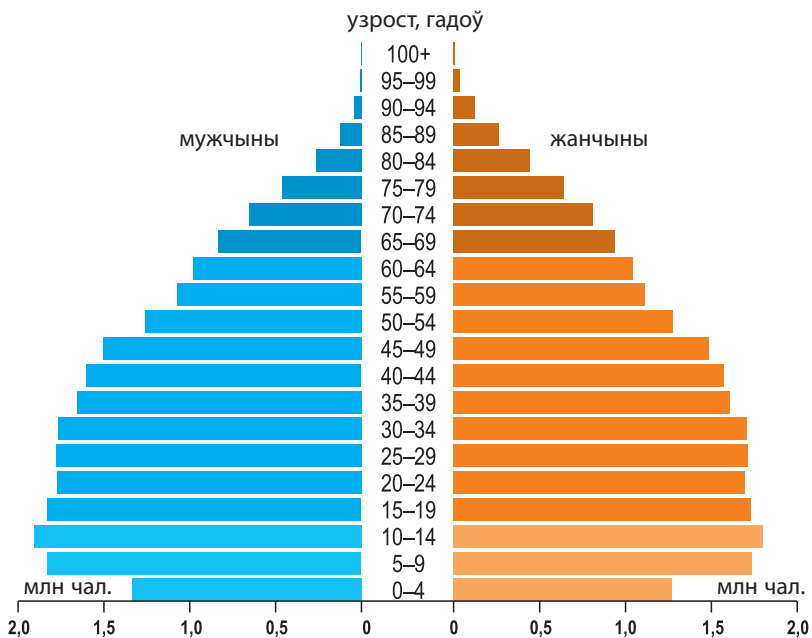
а — форма правільнага трохвугольніка, *б* — форма звона, *в* — форма урны

Динаміка ўзроставай структуры насельніцтва свету з другой паловы ХХ ст. характарызуецца скарачэннем колькасці насельніцтва ў маладым узросце (0–14 гадоў) у сувязі з памяншэннем нараджальнасці і ростам колькасці насельніцтва ў старэйшых узростах. У 2024 г. аснова піраміды прыкметна звужаецца, а цэнтральная частка пашыраецца (мал. 39). У свеце доля насельніцтва ва ўзросце да 15 гадоў складае 25 %, доля насельніцтва ва ўзросце 65+ гадоў — 10 %.

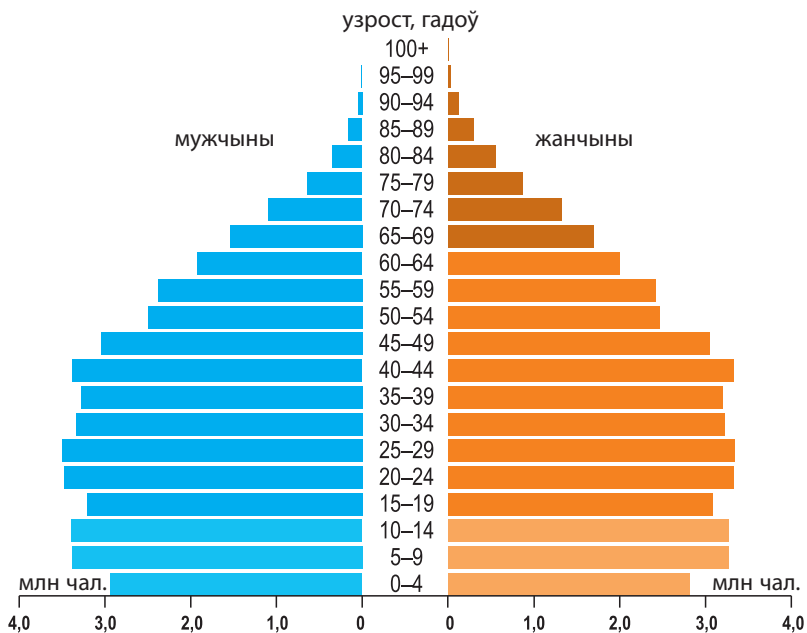
Адрозненні паміж развітымі краінамі і краінамі, якія развіваюцца, ва ўзроставай структуры насельніцтва. Паміж развітымі краінамі і краінамі, якія развіваюцца, існуюць адрозненні ва ўзроставай структуры. Па прычыне высокай нараджальнасці і пашыранага ўзнаўлення насельніцтва ў краінах, якія развіваюцца, пераважае прагрэсіўны тып узроставай структуры. Па даных за 2023 г., доля дзяцей у іх складае 27 %, насельніцтва, старэйшага за 65 гадоў, — 8 %. У развітых краінах пры скарачэнні нараджальнасці, натуральным змяншэнні і звужаным тыпе ўзнаўлення назіраецца

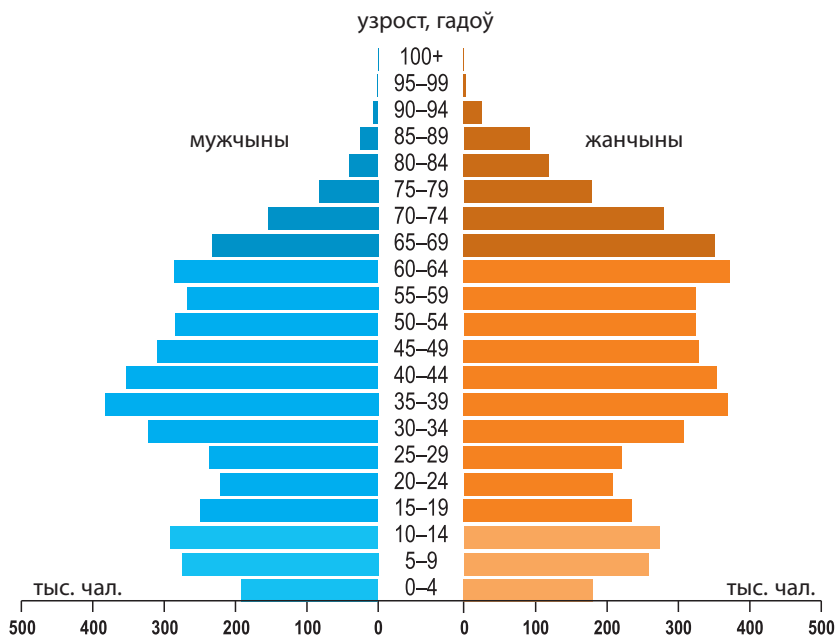
Мал. 38-1. Полаўзроставая піраміда Малаві, 2024 г.

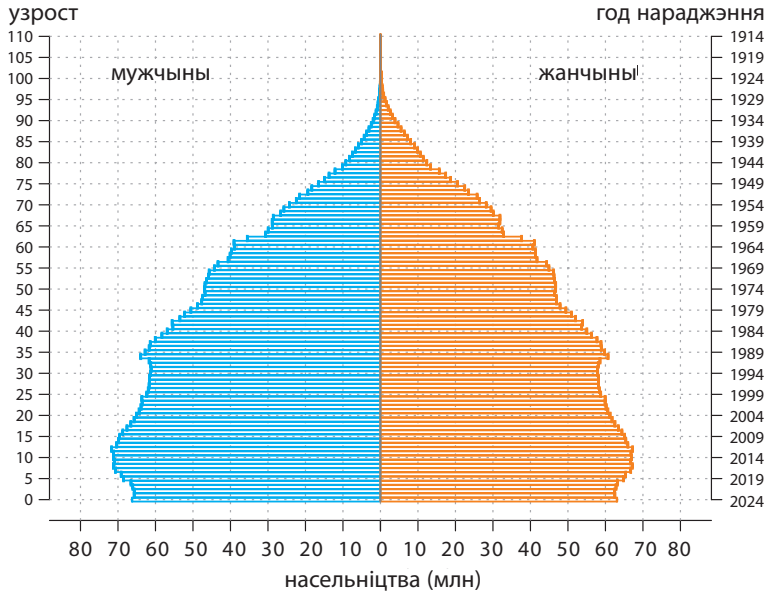
Мал. 38-2. Полаўзроставая піраміда Аргенціны, 2024 г.

Мал. 38-3. Полаўзроставая піраміда Турцыі, 2024 г.

Мал. 38-4. Полаўзроставая піраміда Японіі, 2024 г.

Мал. 39. Полаўзроставая структура насельніцтва свету, 2024 г.

рэгрэсіўная структура насельніцтва з доляй насельніцтва ва ўзросце 65+ гадоў — 20 % і да 15 гадоў — 16 %.

У выніку скарачэння нараджальнасці, зніжэння смяротнасці і павелічэння працягласці жыцця ўзроставая структура насельніцтва свету пачынае дэмаграфічна старэць і адпавядаць рэгрэсіўнаму тыпу.

Свет і Беларусь. У Рэспубліцы Беларусь паспяхова рэалізуецца Нацыянальная стратэгія «Актыўнае даўгалецце — 2030» (мал. 40). Ствараюцца ўмовы для найбольш поўнай і эфектыўнай рэалізацыі патэнцыялу пажылых грамадзян. Падумайце, якія трэнінгі па працы з сацыяльнымі сеткамі найбольш важныя для пажылых людзей.

Забеспячэнне абароны правоў і годнасці пажылых грамадзян

Стымуляванне больш працяглага працоўнага жыцця

Забеспячэнне магчымасці для навучання на працягу ўсяго жыцця

Стварэнне ўмоў для здаровага і бяспечнага жыцця

Развіццё сацыяльнага абслугоўвання

Стварэнне адаптаванай да патрэб пажылых грамадзян інфраструктуры

Мал. 40. Асноўныя задачы Нацыянальнай стратэгіі Рэспублікі Беларусь «Актыўнае даўгалецце — 2030»

Геаграфія дэмаграфічнага старэння.

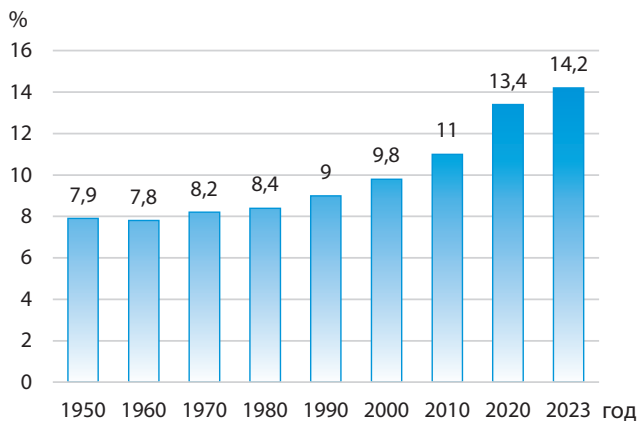

Дэмаграфічнае старэнне — гэта павелічэнне колькасці і долі асоб пажылога і старэйшага ўзросту (60/65+) у структуры насельніцтва, што з’яўляецца вынікам росту ўзроўню сацыяльна-эканамічнага развіцця грамадства.

У свеце цікавага. Працэс старэння ўпершыню стаў назірацца ў XIX ст. у Францыі, калі доля насельніцтва ва ўзросце 60+ гадоў перавысіла 12 %. У 1901 г. парог дэмаграфічнай старасці пераступіла Швецыя, у 1931 г. — Вялікабрытанія, у 1937 г. — Германія.

У 2023 г. насельніцтва свету ва ўзросце 60+ гадоў налічвала 962 млн чал., што ў два разы больш у параўнанні з 1980 г. У структуры насельніцтва доля пажылых людзей складае 14,2 %, што з’яўляецца сведчаннем наступлення стадыі дэмаграфічнай старасці на глабальным узроўні (мал. 41). Па прагнозах ААН, да 2050 г. колькасць пажылых людзей зноў падвоіцца і дасягне 2,1 млрд чал., што складзе 20,7 % сусветнага насельніцтва.

Мал. 41. Дынаміка долі насельніцтва свету ва ўзросце 60+ гадоў, %

Клуб знаўцаў-эканомікагеографай. Для характарыстыкі дэмаграфічнага старэння краіны выкарыстоўваюцца дзве шкалы старэння. Паводле шкалы старэння ААН, краіна ўступае ў стадыю старэння, калі доля насельніцтва ва ўзросце 65+ гадоў перавышае 7 %. Па шкале вучонага Э. Росета — калі доля насельніцтва ва ўзросце 60+ гадоў большая за 12 %.

Старэнне разглядаецца як натуральны і сучасны працэс, які адсутнічаў у ранейшых чалавечых цывілізацыях і з’яўляецца доляй насельніцтва эканамічна развітых краін. Развітыя дзяржавы характарызуюцца надзвычай пастарэлай узроставай структурай насельніцтва, дзе 25 % вяхароў, або кожны чацвёрты, знаходзяцца ва ўзросце 60+ гадоў. У 2023 г. самымі дэмаграфічна старымі дзяржавамі свету з’яўляліся **Японія** (36 %), Італія, Партугалія (па 31 %), Германія (30 %). Пры гэтым найбольшая колькасць пажылых людзей — больш за 2/3 — пражывае ў краінах, якія развіваюцца, і яна расце хутчэй, чым у развітых.

У свеце цікавага. Па прагнозах, да 2050 г. у развітых краінах ва ўзросце 60+ гадоў будзе знаходзіцца больш чым кожны трэці жыхар, або 32,9 %. У дзясятку першых дзяржаў разам з прадстаўнікамі развітых краін упершыню ўвойдуць краіны, якія развіваюцца, — Рэспубліка Карэя (41,6 %) і Сінгапур (40,1 %). Самай дэмаграфічна старой краінай прагназуецца Японія — 42,4 %.

Знайдзіце на карце краіны з прагрэсіўнай, стацыянарнай і рэгрэсіўнай узроставай структурай насельніцтва. Пакажыце краіны, дзе адзначаецца дэмаграфічнае старэнне насельніцтва, і краіны са значнай доляй маладога насельніцтва.

Структура насельніцтва паводле полу ў свеце. Структура насельніцтва паводле полу на канкрэтных тэрыторыях фарміруецца пад уплывам трох асноўных фактараў: *біялагічнага* — сярод нованароджаных пераважаюць хлопчыкі; *адрозненняў у смяротнасці* — у мужчын смяротнасць павялічваецца ў больш ранніх узростах; *адрозненняў у міграцыі насельніцтва* — у мужчын, як правіла, міграцыйная рухомасць вышэйшая, чым у жанчын.

У структуры насельніцтва свету назіраецца перавага мужчынскага насельніцтва над жаночым: 50,5 і 49,5 % адпаведна. Па даных за 2023 г., на 100 жанчын прыходзіцца 101,2 мужчыны. Перавага ў свеце мужчынскага насельніцтва над жаночым ствараецца галоўным чынам за кошт дзяржаў, якія развіваюцца. Калі ў развітых краінах на 100 жанчын прыходзіцца 95,9 мужчыны, то ў краінах, якія развіваюцца, — 102,2. У эканамічна развітых краінах пераважаюць жанчыны за кошт павелічэння іх колькасці ў старэйшых узростах па прычыне розніцы ў працягласці жыцця (мал. 42).

Мал. 42. Размеркаванне насельніцтва свету паводле полу (прыклады краін)

Клуб знаўцаў-эканомікагеографай. Па даных за 2023 г., сярод рэгіёнаў, якія развіваюцца, найбольшай перавагай мужчын характарызуецца Азія — 103,5 на 100. Найбольшыя дыспрапорцыі ў Катары (251 мужчына на 100 жанчын) і ААЭ (177 мужчын на 100 жанчын) (мал. 43). У Афрыцы прыкладна роўныя суадносіны мужчынскага і жаночага насельніцтва (99). У Еўропе, у параўнанні з іншымі рэгіёнамі, назіраецца найбольшая перавага жаночага насельніцтва: на 100 жанчын — 93 мужчыны. Найбольшымі дыспрапорцыямі характарызуецца Малдова (85 мужчын на 100 жанчын). У краінах Паўночнай Амерыкі на 100 жанчын прыходзіцца 100,8 мужчыны.

Мал. 43. Арабскія мужчыны

Геаграфічнае размеркаванне мужчын і жанчын па ўзроставых групам выглядае наступным чынам: ва ўзроставай групе 0–14 гадоў мужчыны пераважаюць на ўсіх кантынентах; ва ўзроставай групе 15–64 гады мужчыны пераважаюць у Азіі і Акіяніі, а ў Еўропе суадносіны прыкладна роўныя; ва ўзроставай групе, старэйшай за 65 гадоў, на ўсіх кантынентах пераважаюць жанчыны.

Падвядзём вынікі. Полаўзроставая структура насельніцтва краіны фарміруецца пад уплывам шэрага фактараў: ..., ..., Вылучаюць ..., ... і ... тыпы ўзроставай структуры насельніцтва. Існуюць значныя адрозненні паміж развітымі дзяржавамі і дзяржавамі, якія развіваюцца, у полаўзроставай структуры насельніцтва. Графічным адлюстраваннем полаўзроставай структуры насельніцтва з'яўляецца У свеце больш ..., чым

Праверым свае веды. 1. Што такое полаўзроставая структура насельніцтва? 2. Назавіце асноўныя паказчыкі полаўзроставай структуры насельніцтва свету. 3. Што такое дэмаграфічнае старэнне? 4. Што ляжыць у аснове вылучэння асноўных тыпаў узроставай структуры насельніцтва?

Ад простага да складанага. Па прагнозах ААН, у бліжэйшыя дзесяцігоддзі каэфіцыент дэмаграфічнай нагрузкі будзе няўхільна расці як у развітых краінах, так і ў краінах, якія развіваюцца. Чаму ў сувязі з гэтым існуе патрэба ў адаптацыі сацыяльна-эканамічнай палітыкі дзяржаў свету? Да якіх наступстваў праз 50 гадоў прывядзе старэнне насельніцтва ў развітых краінах?

Ад тэорыі да практыкі. 1. Выберыце па пяць краін з прагрэсіўнай, стацыянарнай і рэгрэсіўнай узроставай структурай насельніцтва. Як адрозніваюцца гэтыя групы краін па ўзроўні эканамічнага развіцця? 2. Прааналізуйце полаўзроставую піраміду насельніцтва Рэспублікі Беларусь. Да якога тыпу ўзроставай структуры адносіцца дадзеная піраміда? Спрагназуйце змяненне дадзенай піраміды праз 50 гадоў.

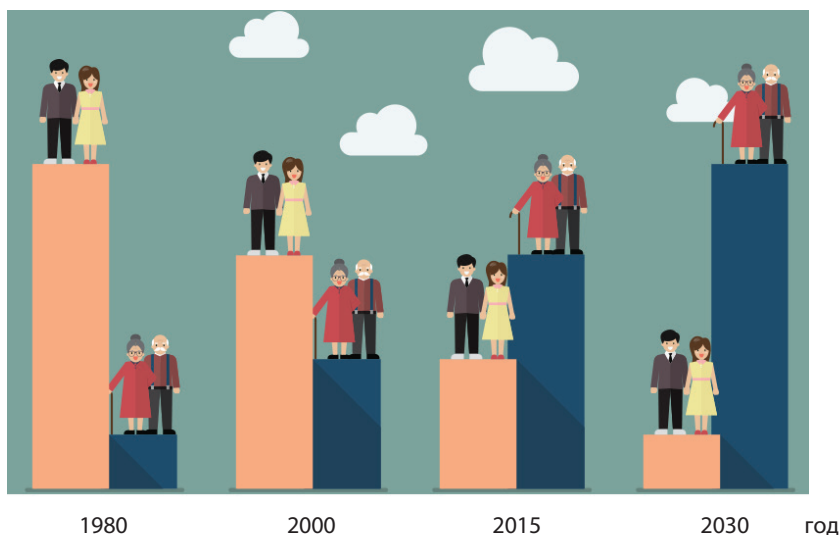

П § 6-1

§ 6-1. Дэмаграфічнае старэнне

Успомніце. Ад якіх фактараў залежыць узроставая структура? Якімі прыкметамі характарызуецца рэгрэсіўны тып узроставай структуры? У якіх краінах ён прадстаўлены?

У перыяд з 1970 па 1985 г. у свеце праявілася тэндэнцыя скарачэння колькасці насельніцтва ў маладых узростах і росту насельніцтва ў старэйшых узростах. Гэта прывяло да змен ва ўзроставай структуры насельніцтва свету, з якімі чалавецтва сутыкнулася ўпершыню (мал. 43-1).

Мал. 43-1. Дынаміка і прагноз змены ўзроставай структуры насельніцтва свету

У другой палове XX ст. старэнне насельніцтва стала праяўляцца амаль ва ўсіх развітых краінах Еўропы, Паўночнай Амерыкі, Японіі і Аўстраліі. Гэтая ўнікальная гістарычная падзея стала ўзмацняцца менавіта ў канцы XX ст. у выніку пераходу да нізкага ўзроўню нараджальнасці і, як правіла, папярэдняга зніжэння ўзроўню смяротнасці.

Пры вывучэнні старэння часцей за ўсё выкарыстоўваюць даныя пра колькасць насельніцтва ва ўзросце, старэйшым за 60 або 65 (60/65+) гадоў. Для аналізу гэтага працэсу прымяняюць наступныя асноўныя паказчыкі (мал. 43-2).

Колькасць насельніцтва ва ўзросце 60/65 + гадоў, чал.

Доля насельніцтва ва ўзросце 60/65+ гадоў, %

Каэфіцыент старэння, %

Каэфіцыент пенсійнай дэмаграфічнай нагрукі, %

Мал. 43-2. Асноўныя паказчыкі для вывучэння дэмаграфічнага старэння

Каэфіцыент старэння разлічваецца як адносіны колькасці насельніцтва ва ўзросце 60/65+ гадоў да сярэднегадавой колькасці насельніцтва і вымяраецца ў працэнтах.

Каэфіцыент пенсіённай дэмаграфічнай нагрузкі разлічваецца як адносіны колькасці пасляпрацаздольнага (непрацуючага) насельніцтва да колькасці працаздольнага насельніцтва. Пры дэмаграфічным старэнні нагрузка на працаздольнае насельніцтва ўзрастае.

Для характарыстыкі дэмаграфічнага старэння па краінах існуюць дзве шкалы старэння. Паводле шкалы старэння ААН, распрацаванай для насельніцтва ва ўзросце 65+ гадоў, краіна ўступае ў стадыю старэння, калі доля насельніцтва ў гэтым узросце перавышае 7 %. У адпаведнасці з гэтай шкалай, калі доля насельніцтва ва ўзросце 65+ гадоў: а) меншая за 4 % — насельніцтва краіны лічыцца маладым; б) складае 4–7 % — насельніцтва стабільнае і знаходзіцца на парозе старасці; в) роўная 7 % і большая — насельніцтва краіны лічыцца старым.

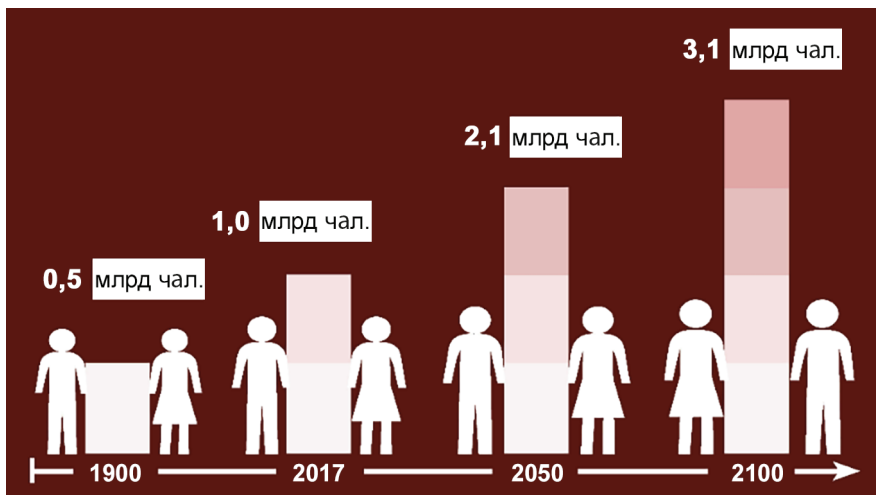
Для насельніцтва ва ўзросце 60+ гадоў выкарыстоўваецца шкала дэмаграфічнага старэння насельніцтва Э. Росета (табл. 1).

Табл. 1. Шкала дэмаграфічнага старэння Э. Росета

Этап старэння	Доля асоб ва ўзросце 60+ гадоў, %	Узровень старэння насельніцтва
1-ы	Менш за 8	Дэмаграфічная маладосць
2-і	8–10	Першы перадпачатак старасці
3-і	10–12	Уласна перадпачатак старасці
4-ы	12 і вышэй	Дэмаграфічная старасць
	12–14	Пачатковы ўзровень дэмаграфічнай старасці
	14–16	Сярэдні ўзровень дэмаграфічнай старасці
	16–18	Высокі ўзровень дэмаграфічнай старасці
	18 і вышэй	Вельмі высокі ўзровень дэмаграфічнай старасці

Па прагнозах ААН, дэмаграфічнае старэнне ў XXI ст. будзе характарызавацца высокай інтэнсіўнасцю пераважна ў краінах, якія развіваюцца. Аднак у развітых краінах па-ранейшаму будзе адзначацца найбольш пастарэлая, рэгрэсіўная структура насельніцтва.

У цэлым за перыяд 2010–2100 г. у свеце прагназуецца трохразовае павелічэнне доли насельніцтва ва ўзросце 60+ гадоў (мал. 43-3). Калі да 2050 г. кожны пяты чалавек у свеце будзе знаходзіцца ў пажылым узросце, то да 2100 г. — кожны трэці (табл. 2).

Мал. 43-3. Прагноз колькасці насельніцтва свету ва ўзросце 60+ гадоў

Табл. 2. Прагноз доли насельніцтва свету ва ўзросце 60+ гадоў, %

Свет, група краін, рэгіён	Доля насельніцтва, %	
	2050 г.	2100 г.
Свет	21,8	28,0
Развітыя краіны	31,9	32,4
Краіны, якія развіваюцца	20,2	27,3

Старэнне насельніцтва прыводзіць да сур'ёзных наступстваў для развіцця краіны. Змяняецца дэмаграфічная структура і структура занятасці насельніцтва, мяняецца структура вытворчасці і спажывання і становіцца слаёў насельніцтва грамадства. Сур'ёзныя перамены адбываюцца ў грамадскай свядомасці, мяняюцца каштоўнасныя арыентацыі, функцыі і сама роля пажылых людзей.

Праверым свае веды. 1. У выніку якіх прычын у свеце з'явілася тэндэнцыя да скарачэння колькасці насельніцтва ў маладых узростах? У якой групе краін і чаму яна праяўляецца найбольш адчувальна? 2. З дапамогай якіх паказчыкаў можна прааналізаваць дэмаграфічнае старэнне?

Ад простага да складанага. 1. Растлумачце, чаму ў цяперашні час у краінах, якія развіваюцца, сканцэнтраваная найбольшая колькасць пажылога насельніцтва. 2. Па даных ААН, працэс старэння насельніцтва становіцца адной з найбольш значных сацыяльных трансфармацый XXI ст. Як вы разумееце гэтае сцвярджэнне? Адказ патлумачце.

Ад тэорыі да практыкі. З дапамогай матэрыялу вучэбнага дапаможніка, дадатковай літаратуры і рэсурсаў сеткі Інтэрнэт падрыхтуйце кароткае паведамленне на тэму «Як зменіцца структура вытворчасці фармацэўтычнай і харчовай прамысловасці пад уплывам дэмаграфічнага старэння?».

§ 7. Тэорыя дэмаграфічнага пераходу

Успомніце. Якія фактары ўплываюць на дэмаграфічную сітуацыю ў краіне? Што такое дэмаграфічны выбух? З якімі фактарамі сацыяльна-эканамічнага развіцця звязаны дэмаграфічны выбух?

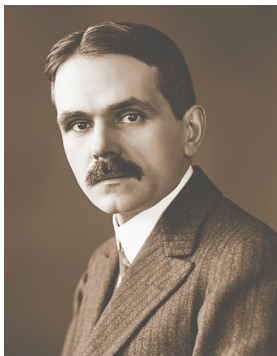
Для чаго мы гэта вывучаем? Для чаго дзяржаве неабходна рэгуляваць рост колькасці насельніцтва? Якія праблемы выклікае рэзкае змяненне колькасці насельніцтва? Да якіх наступстваў можа прывесці ўстойлівае зніжэнне нараджальнасці і павелічэнне смяротнасці насельніцтва ў выніку старэння?

Першы, Другі і Трэці дэмаграфічныя пераходы. Нараджальнасць, смяротнасць і характар натуральнага руху насельніцтва свету змяняюцца ў гісторыі чалавецтва пад уплывам сацыяльна-эканамічных і шэрага іншых фактараў. У выніку адбываецца змена тыпаў узнаўлення насельніцтва, якая ў рэгіёнах і краінах свету працякае ў розны час. Тлумачэнне дынамікі дэмаграфічных працэсаў і паслядоўнасці змены тыпаў узнаўлення дае тэорыя дэмаграфічнага пераходу.

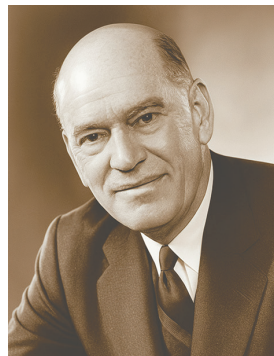

Дэмаграфічны пераход — гэта карэнныя дэмаграфічныя перамены ў гісторыі чалавецтва, якія характарызуюцца пераходам ад высокага ўзроўню нараджальнасці і смяротнасці насельніцтва да нізкага.

Упершыню пра гістарычную змену тыпаў узнаўлення пад уплывам як біялагічных законаў, так і сацыяльна-эканамічных умоў напісаў у 1909 г. французскі дэмограф

Мал. 44. А. Ландры (1874–1956)

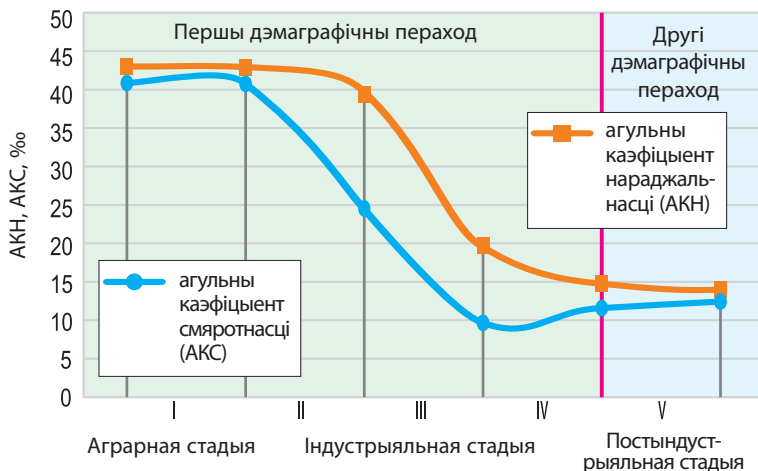

Мал. 45. Ф. Ноўтстайн (1902–1983)

А. Ландры (мал. 44). Пазней, у 1945 г., амерыканскі дэмограф Ф. Ноўтстайн (мал. 45) прапанаваў тэрмін «дэмаграфічны пераход» і яго тлумачэнне. Пасля тэрмін быў названы *Першым дэмаграфічным пераходам*.

Вылучаюць чатыры стадыі Першага дэмаграфічнага пераходу (мал. 46). Для *першай стадыі* характэрныя высокі ўзровень нараджальнасці і смяротнасці, нізкі натуральны прырост. Такая сітуацыя была ўласцівая ўсім грамадствам у першабытную эпоху. У цяперашні час краін на гэтай стадыі няма.

На *другой стадыі* захоўваецца высокая нараджальнасць, пачынае зніжацца смяротнасць, расце працягласць жыцця. За кошт гэтага павялічваецца натуральны прырост, які да моманту заканчэння стадыі дасягае найвышэйшых у гісторыі значэнняў. Сёння гэтая стадыя характэрная для большасці краін Афрыкі і найменш эканамічна развітых краін Азіі.

Мал. 46. Стадыі дэмаграфічнага пераходу

Трэцяя стадыя звязаная з пачаткам развіцця капіталізму. Яна характарызуецца працягам зніжэння смяротнасці, але і яшчэ больш хуткім зніжэннем нараджальнасці. Натуральны прырост пачынае змяншацца, але рост колькасці насельніцтва захоўваецца. У XXI ст. на гэтай стадыі знаходзіцца большасць краін Лацінскай Амерыкі і асобныя краіны Азіі.

Клуб знаўцаў-эканомікагеографай. Зніжэнне нараджальнасці тлумачыцца індустрыялізацыяй і ўрбанізацыяй. Павышаецца якасць жыцця, растуць расходы на выхаванне дзяцей, жанчыны ўцягваюцца ў вытворчасць. Пачынаюць шырока распаўсюджвацца медыцынскія сродкі рэгулявання нараджальнасці.

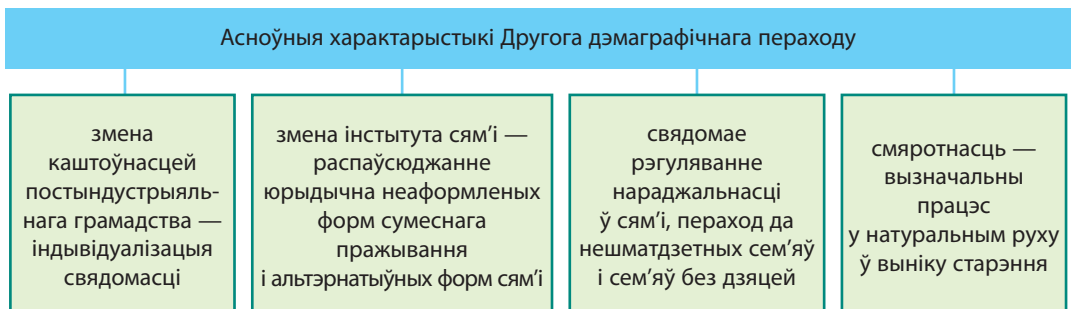
На *чацвёртай стадыі* ва ўмовах пераходу ад індустрыяльнага да постындустрыяльнага грамадства адбываецца далейшае зніжэнне і стабілізацыя нараджальнасці і колькасці насельніцтва. Смяротнасць у выніку старэння насельніцтва пачынае павольна ўзрастаць. Першым рэгіёнам, які ўступіў у гэтую стадыю, была Еўропа. У канцы XX ст. да яе далучыліся краіны Паўночнай (ЗША і Канада) і Паўднёвай (Уругвай, Аргенціна) Амерыкі, а таксама Японія, Аўстралія, Новая Зеландыя. У XXI ст. большасць эканамічна развітых краін свету знаходзяцца на гэтай стадыі.

Клуб знаўцаў-эканомікагеографай. На працягу апошніх стагоддзяў працягласць жыцця ў развітых краінах пастаянна расла, і ў 1980-я гг. яна перавысіла сямідзесяцігадовую мяжу. Працягласць жыцця ў розных краінах — гэта паказчык развіцця краіны, яе дабрабыту і сістэмы аховы здароўя. Звычайна краіны з высокай працягласцю жыцця характарызуюцца добра пастаўленай сістэмай сацыяльнага забеспячэння і страхавання, бо ў першую чаргу людзям сталага ўзросту патрабуецца фінансавая дапамога дзяржавы, а развітыя краіны здольныя забяспечыць старэйшае пакаленне неабходнымі пенсійнымі выплатамі і датацыямі.

Паразважаем. Перад вамі, як будучым кіраўніком, стаіць задача палепшыць дэмаграфічную сітуацыю ў вашым рэгіёне. Якую стратэгію вы выберыце для вырашэння дадзенага пытання?

У канцы XX ст. у шэрагу эканамічна развітых краін пачынаюць зноў адбывацца карэныя дэмаграфічныя перамены. Гэта прывяло да *Другога дэмаграфічнага пераходу* (мал. 47).

Мал. 47. Асноўныя характарыстыкі Другога дэмаграфічнага пераходу

Галоўнай яго асаблівасцю з'яўляецца зніжэнне нараджальнасці ніжэй за ўзровень простага ўзнаўлення насельніцтва. Геаграфія Другога дэмаграфічнага пераходу прадстаўлена ў асноўным эканамічна высокаразвітымі краінамі і шэрагам былых сацыялістычных краін.

Клуб знаўцаў-эканомікагеографў. Другі дэмаграфічны пераход характарызуецца ростам сярэдняга ўзросту заключэння шлюбу і нараджэння першага дзіцяці, павелічэннем інтэрвалаў паміж родамі; узростаннем долі людзей, якія ніколі не ўступалі ў шлюб і не мелі ніводнага дзіцяці.

Тэорыі Першага і Другога дэмаграфічных пераходаў не бяруць пад увагу міграцыю. Аднак у апошні час яна значна ўплывае на фарміраванне насельніцтва Еўропы, Паўночнай Амерыкі і Аўстраліі. У XXI ст. міграцыйны прырост стаў галоўным працэсам у дынаміцы колькасці насельніцтва большасці еўрапейскіх краін, дзе смяротнасць перавышае нараджальнасць. У сувязі з гэтым узнікла тэорыя *Трэцяга дэмаграфічнага пераходу* — асаблівай фазы развіцця насельніцтва краіны, на працягу якой на дынаміку колькасці і сацыяльна-эканамічнае развіццё краіны вызначальны ўплыў аказвае міграцыя.

Паразважаем. Ці згодныя вы са сцвярджэннем С. П. Капіцы, лаўрэата Нобелеўскай прэміі, вядомага вучонага-фізіка, які займаўся і праблемамі дэмаграфіі, што «дэмаграфічны пераход — фундаментальная з'ява ў развіцці чалавецтва, якая закранае ўсе бакі нашага быцця»? Адкаж аргументуйце.

Свет і Беларусь. Рэспубліка Беларусь актыўна рэагуе на глабальныя змены ў дэмаграфічнай сітуацыі. У снежні 2025 г. у нашай краіне зацверджаная дзяржаўная праграма «Развіццё дэмаграфічнага патэнцыялу на 2026–2030 гг.». Адна з яе галоўных задач — стварэнне ўмоў, спрыяльных для нараджэння і выхавання дзяцей. Якія мерапрыемствы вы прапанавалі б у рамках праекта «Час сямейных каштоўнасцей!»?

Дынаміка колькасці насельніцтва. Дынаміка колькасці насельніцтва — гэта змяненне колькасці насельніцтва на канкрэтнай тэрыторыі за пэўны прамежак часу, якое адбываецца пад уплывам двух дэмаграфічных фактараў — натуральнага руху і міграцыі насельніцтва.

Для вывучэння дынамікі колькасці насельніцтва выкарыстоўваюць шэраг паказчыкаў. Яны могуць быць дадатнымі, адмоўнымі і роўнымі нулю.

Асноўныя паказчыкі вывучэння дынамікі насельніцтва:

- 1) колькасць насельніцтва па гадах, чал.;
- 2) агульны рост альбо змяншэнне насельніцтва (рознасць колькасці насельніцтва на пачатак і канец пэўнага інтэрвалу часу);
- 3) сярэднегадавы тэмп росту насельніцтва (S_p):

$$S_p = n \sqrt[n]{\frac{P_n}{P_0}},$$

дзе P_n — колькасць насельніцтва на канец перыяду; P_0 — колькасць насельніцтва на пачатак перыяду; n — працягласць перыяду, %.

У кожным рэгіёне свету дзейнічаюць розныя фактары. Так, напрыклад, сёння дамінуючым фактарам у краінах Еўропы выступае міграцыя, у Азіі і Акіяніі — натуральны прырост і міграцыя, у Афрыцы — натуральны прырост, у Амерыцы і Аўстраліі — міграцыя. Колькасць насельніцтва змяняецца таксама пад уплывам знешніх фактараў. У гісторыі ва ўсіх рэгіёнах свету ў выніку войнаў, эпідэміяў і голаду адбывалася працяглае скарачэнне колькасці насельніцтва. Пры гэтым Азія гістарычна заўсёды была рэгіёнам з самай вялікай колькасцю насельніцтва. Астатнія рэгіёны мянялі сваю пазіцыю (мал. 48).

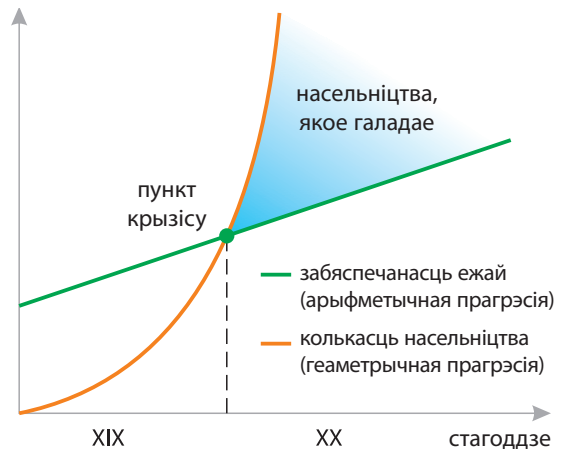
Ранг	0–1000 гг.	1500–1800 гг.	1900–1950 гг.	2024 г., млн чал.	
1	Азія	Азія	Азія	Азія	4773
2	Еўропа	Еўропа	Еўропа	Афрыка	1478
3	Афрыка	Афрыка	Амерыка	Амерыка	1040
4	Амерыка	Амерыка	Афрыка	Еўропа	747
5	Аўстралія і Акіянія	Аўстралія і Акіянія	Аўстралія і Акіянія	Аўстралія і Акіянія	46

Мал. 48. Гістарычныя рангі рэгіёнаў свету па колькасці насельніцтва

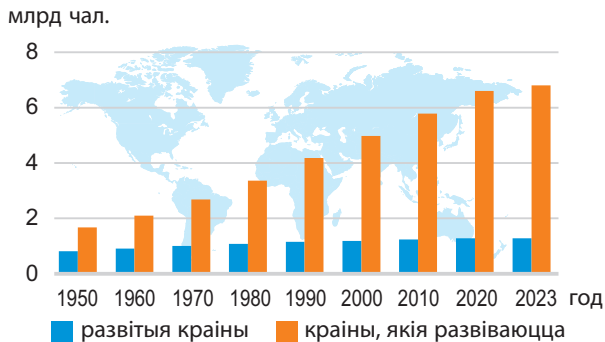

Паразважаем. Першая спроба ацаніць дынаміку колькасці насельніцтва і адказаць на пытанне «Ці можа Зямля пракарміць усіх, хто на ёй жыве?» звязаная з імем Томаса Мальтуса (1766–1834). Ён сцвярджаў, што колькасць насельніцтва ўзрастае ў геаметрычнай прагрэсіі, а харчовыя рэсурсы — у арыфметычнай. Такім чынам, лінія росту насельніцтва перасячэцца з прамой росту харчовых рэсурсаў (мал. 49). Аўтар пісаў, што затармазіць рост насельніцтва могуць толькі войны, галеча, хваробы і папераджальныя сацыяльныя фактары, напрыклад больш позняе ўступленне ў шлюб. Ці магчыма прымяненне тэорыі Т. Мальтуса ў цяперашні час? Адкаж аргументуйце.

Па даных за 2024 г., колькасць насельніцтва свету склала 8,1 млрд чал. У Азіі пражывае 59 % сусветнага

Мал. 49. Мадэль Т. Мальтуса

Мал. 50. Дынаміка колькасці насельніцтва свету, млрд чал.

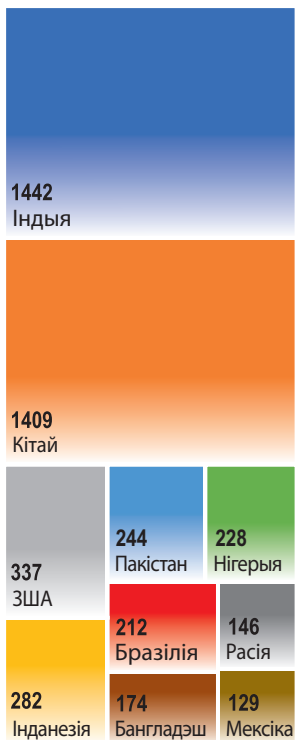
насельніцтва, у Афрыцы — 18 %, Амерыцы — 13 %. Доля Еўропы ў колькасці сусветнага насельніцтва скарачаецца і складае 9 %.

Для дынамікі колькасці насельніцтва свету характэрны рост. Аднак яго тэмпы скарачаюцца як у развітых краінах, так і ў краінах, якія развіваюцца. У сярэдзіне XX ст. насельніцтва на Зямлі павялічвалася на 2 % у год, у XXI ст. — на 1,1 %. У цэлым назіраецца павелічэнне разрыву ў штогадовай дынаміцы колькасці насельніцтва паміж развітымі краінамі і краінамі, якія развіваюцца (мал. 50). Многія развітыя краіны (напрыклад, **Японія, Германія, Італія**) і некаторыя краіны, якія развіваюцца (напрыклад, **Кітай, Рэспубліка Карэя, Тайланд**), характарызуюцца адмоўнай штогадовай дынамікай, а большасць краін, якія развіваюцца, — дадатнай (напрыклад, **Нігерыя, Егіпет, Малайзія**).

Знайдзіце на карце краіны з дадатнай і адмоўнай дынамікай колькасці насельніцтва. Растлумачце ўзаемасувязь узроставай структуры і характару дынамікі колькасці насельніцтва ў гэтых краінах

Доля насельніцтва краін, якія развіваюцца, у колькасці насельніцтва свету расце і складае 83 %, доля развітых — скарачаецца (17 %). У свеце за больш чым паўвекавы перыяд гістарычнага развіцця сфарміравалася група дзяржаў, якія лідзіруюць па колькасці насельніцтва. Сярод іх вылучаецца стабільная дэмаграфічная тройка (Індыя, Кітай і ЗША), доля якіх у сусветным насельніцтве складае

Мал. 51. Найбуйнейшыя краіны свету па колькасці насельніцтва, 2024 г., млн чал.

40 %. У XXI ст. сярод найбуйнейшых па колькасці насельніцтва пераважаюць краіны, якія развіваюцца (мал. 51).

Па даных за 2024 г., у першую дзясятку па колькасці насельніцтва ўваходзяць **Індыя** (1442 млн чал., або 18 % насельніцтва свету), **Кітай** (1409 млн чал., або 17,4 % насельніцтва свету), **ЗША** (337 млн чал., або 4 % насельніцтва свету), **Інданезія** (282 млн чал.), **Пакістан** (244 млн чал.), Нігерыя (228 млн чал.), Бразілія (212 млн чал.), Бангладэш (174 млн чал.), Расія (146 млн чал.) і Мексіка (129 млн чал.).

Існуе шкала краін па колькасці насельніцтва, якая прадстаўленая наступнымі групамі: 1) найбуйнейшыя краіны (з колькасцю насельніцтва больш за 500 млн чал.); 2) буйныя краіны (100–500 млн чал.); 3) паўсярэднія (50–100 млн чал.); 4) сярэднія (20–50 млн чал.); 5) малыя (10–20 млн чал.); 6) дробныя (5–10 млн чал.); 7) найдрабнейшыя (менш за 5 млн чал.).

У структуры свету доля дзяржаў з колькасцю менш за 5 млн чал. складае 40 %, а з колькасцю да 20 млн чал. — 30 %. Доля сярэдніх дзяржаў складае 17 %, паўсярэдніх — 7%, буйных і найбуйнейшых — 6 %.

У Еўропе пераважаюць малыя, дробныя і найдрабнейшыя дзяржавы. У рэгіёне адсутнічаюць буйныя па колькасці насельніцтва дзяржавы (без уліку Расіі). Па даных за 2023 г., сярод самых вялікіх па колькасці вылучаюцца Германія (84,9 млн чал.), Вялікабрытанія (68,1 млн чал.) і Францыя (65,9 млн чал.).

Свет і Беларусь. Чалавечы капітал — аснова эканомікі Беларусі. Дзякуючы высокаму ўзроўню адукацыі і кваліфікаваным кадрам наша краіна ўваходзіць у групу з вельмі высокім узроўнем чалавечага развіцця (па ІЧР), займаючы разам з Расіяй і Казахстанам лідзіруючыя пазіцыі сярод краін СНД. Да якой групы краін па колькасці насельніцтва адносіцца Рэспубліка Беларусь?

Амерыка характарызуецца перавагай у структуры дзвюх груп дзяржаў: сярэдніх (14 %) і з невялікай колькасцю насельніцтва: малых, дробных і найдрабнейшых (больш за 60 %). Па даных за 2023 г., дзяржавамі з найбольшай колькасцю насельніцтва ў Амерыцы з'яўляюцца ЗША (337 млн чал.), Бразілія (212 млн чал.) і Мексіка (129 млн чал.).

Для Азіі характэрная наяўнасць усіх груп дзяржаў па колькасці насельніцтва. Тут размешчаныя самыя буйныя па колькасці насельніцтва дзяржавы свету — Індыя і Кітай, а таксама самая вялікая колькасць дзяржаў з насельніцтвам звыш 100 млн чал. Значная доля сярэдніх і паўсярэдніх дзяржаў (у сярэднім каля 40 %), а таксама малых, дробных і найдрабнейшых (у сярэднім каля 50 %). Нараўне з Кітаем і Індыяй самай буйной па колькасці насельніцтва дзяржавай у Азіі з'яўляецца Інданезія.

У Афрыцы пераважаюць у структуры сярэднія і блізкія да іх па колькасці насельніцтва краіны. У рэгіёне адсутнічаюць найбуйнейшыя дзяржавы, і, па даных за

2023 г., толькі чатыры краіны — Нігерыя (228 млн чал.), Эфіопія (126,5 млн чал.), Егіпет (105,2 млн чал.) і ДР Конга (102,3 млн чал.) — маюць колькасць звыш 100 млн чал.

Большасць дзяржаў Аўстраліі і Акіяніі (70 %) характарызуецца невялікай колькасцю насельніцтва — менш за 20 млн чал.

Прагноз колькасці насельніцтва свету. Па прагнозах ААН, колькасць насельніцтва свету будзе паступова павялічвацца і да 2050 г. дасягне 9,7 млрд чал. Сярод развітых рэгіёнаў да 2050 г. будзе назірацца ў Еўропе скарачэнне колькасці насельніцтва да 716 млн чал., у той час як у Паўночнай Амерыцы — далейшы рост да 434 млн чал. Ва ўсіх рэгіёнах, якія развіваюцца, прагназуецца рост колькасці насельніцтва да 2050 г.

Клуб знаўцаў-эканомікагеографай. Далейшы рост колькасці насельніцтва свету будзе адбывацца пры запаволенні штогадовых тэмпаў. Найбуйнейшымі краінамі па колькасці насельніцтва, па прагнозах, застануцца Індыя (1659 млн чал.), Кітай (1364 млн чал.), Нігерыя (410 млн чал.), ЗША (389 млн чал.), Інданезія (321 млн чал.).

Падвядзём вынікі. Тэорыя дэмаграфічнага пераходу распрацаваная ... у 1945 г. Тэорыя звязвае асаблівасці дэмаграфічнай сітуацыі з эканамічным ростам. У ім вылучаюць ... стадыі дэмаграфічнага развіцця, праз якія краіны і рэгіёны праходзяць у розны час.

Для Першага дэмаграфічнага пераходу характэрна ..., для Другога — ..., ..., ..., Трэці пераход разглядае ў якасці асноўнага фактару змены колькасці насельніцтва

Праверым свае веды. 1. У чым заключаецца тэорыя дэмаграфічнага пераходу? 2. Ахарактарызуйце чатыры стадыі дэмаграфічнага пераходу. 3. Як зменіцца колькасць насельніцтва па рэгіёнах свету да 2050 г.?

Праверым свае веды. Напішыце геаграфічны дыктант.

1. Колькасць насельніцтва на планеце ў пачатку XXI ст. складала
2. Самы хуткарослы па колькасці насельніцтва рэгіён свету — гэта
3. Асноўнымі паказчыкамі, якія вывучаюць дынаміку насельніцтва, з'яўляюцца
4. Адмоўны натуральны прырост характэрны для
5. Каэфіцыент старэння — гэта
6. «Адна сям'я — адно дзіця» — дэвіз
7. Высокая нараджальнасць, зніжэнне смяротнасці, высокі натуральны прырост характэрныя для
8. Дэмаграфічны пераход — гэта
9. Еўропа — рэгіён пераважна з ... тыпам узнаўлення насельніцтва.

Ад простага да складанага. 1. Пачатак дэмаграфічнага пераходу звязаны з пачаткам мадэрнізацыйных працэсаў, якія вядуць да росту вытворчасці ВУП на душу насельніцтва, паліпшэння якасці харчавання, санітарных умоў, якасці і даступнасці медыцынскага абслугоўвання. Як гэтыя змены паўплывалі на характар натуральнага руху насельніцтва? 2. Сёння

дэмографы звязваюць Трэці дэмаграфічны пераход з міграцыяй у краіны з нізкай нараджальнасцю, перш за ўсё еўрапейскія. Чаму міграцыя стала асноўнай прычынай Трэцяга дэмаграфічнага пераходу? Да якіх наступстваў гэта можа прывесці?

Ад тэорыі да практыкі. Выканайце практычную працу «Складанне дэмаграфічнага профілю развітых краін і краін, якія развіваюцца» (на прыкладзе дзвюх дзяржаў на выбар) па тыповым плане.

Ад тэорыі да практыкі. 1. Адзначце на контурнай карце краіны з прагрэсіўнай, стацыянарнай і рэгрэсіўнай узроставай структурай насельніцтва. 2. Правядзіце SWOT-аналіз «Уплыў іміграцыі ў заходнееўрапейскіх краінах на дэмаграфічную сітуацыю». 3. Выканайце практычныя работы па тэме «Геаграфія дэмаграфічных працэсаў».

Практычная работа 3. Характар натуральнага руху насельніцтва ў развітых краінах і краінах, якія развіваюцца (параўнанне дзвюх краін на выбар).

Практычная работа 4. Параўнальная характарыстыка полаўзроставай структуры насельніцтва развітых краін і краін, якія развіваюцца (з пабудовай полаўзроставай піраміды; на прыкладзе дзвюх краін на выбар).

Практычная работа 5. Геаграфія дэмаграфічнага старэння (праца з контурнай картай па шкале старэння).

